

AZERBAJCAN'DA 17. YÜZYIL SONRASI VE 20. YÜZYIL ÖNCESİNDE NAKŞİBENDİYYE CEMİYETLERİ MERKEZLERİ

MEŞHEDÎ HANIM NİMET*

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzey-batı bölgesinde Şeki, Oğuz, Kabala, Kah, Balakan, Zakatala, Yevlak, Şemakı şehirleri yer alır. Bugün halk arasında kutsal adak yeri olarak kabul edilen türbelerde medfun tasavvuf şeyhlerinin ve ilim adamlarının mezar taşlarındaki kitabelere dayanarak bu bölgenin Nakşibendiyye Kardeşlik cemiyetlerinin merkezi olduğunu söylemek mümkündür.

Nakşibendiyye şeyhlerinin faaliyeti, Rusya devletinin yürüttüğü müstemlekecilik politikası, askerî-idarî yönetim usulü, çar memurları ve yerli hakimlerinin kölelerine zulmü ve ağır vergi siyasetine karşı Kafkasya halklarının kurtuluş savaşının etkin olarak sürdüğü bir döneme rastlar.

Asırlardan beri Kafkaslarda kendi mevkilerini sağlamlaştırmaya çalışan üç büyük devletin idealleri birbiri ile çarpışmıştır: 17. asrın sonu ile 18. asrın ilk yarısı, Kafkas ötesinde (Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan) mevkilerinin sık sık değiştiği ve en çetin siyasî vaziyetin hükümran olduğu bir dönemdir. Rusya'yı denizlere çıkarmış ve İsveçliler ile yapılan savaşta galip gelmiş olan I. Petro, Hazar'a kıyısı olan ülkeleri istila ederek Kafkaslardaki mevkiini kuvvetlendirmeyi daha sonra da buradan Türkistan, Hindistan ve diğer şark ülkelerini işgâl etmeyi plânlamıştır.

18. asrın sonlarında Avusturya ile yaptığı sürekli münakaşalar neticesinde Balkanlar üzerinden İstanbul'a yol açmanın güç olacağını görmüş, bu planı Gürcistan ve Küçük Asya üzerinden hayata geçirmeyi düşünmüştür. Bu amaçla I. Petro Gürcistan çarı VI. Vahtan ile müttefik olmuştur. Vahtan ona her türlü yardımı yapacağını, Rusya'ya tâbi olacağını bildirmiştir. Bu anlaşmadan istifade ederek, Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesinde bulunan bazı topraklara sahip olmak istemiştir.

Rusya Gürcistan'da kuvvetlendiği için Kafkas ötesinin doğusunda ve Azerbaycan'ın yukarıda zikredilen bölgelerinde de güçlenmeli idi. Bu bölgeler Rusya için stratejik bakımdan bir harp meydanı kadar önemli

* Prof. Dr., Bakü-Azerbaycan

idi. Diğer taraftan söz konusu bölgenin kuzeyinde, Rus ordusunun arkasında fethedilemez dağ geçitlerine yaslanan, kâfirlere itaat etmeyen, İslâm dini uğrunda cihad edip şehid olmayı yaşamaktan üstün tutan mücadeleci Dağıstan halkları vardı.

Bu sırada son Safevi hükümdarı Şah Sultan Hüseyin zamanında Afrika etrafından şarka açılan yeni su yolu (deniz yolu), ülkedeki siyasî çekişmeler, İran-Afgan savaşları, haddini aşmış vergiler, ziraî üretim ve ticaretin zayıflamasına, devlet hazinesinin boşalmasına sebep olmuştur. Bütün bunlar İran'ın Kafkas ötesindeki siyasî mevkiini sarsmış, ona bağlı olan Hazar sahilindeki ülkeleri Rusya tarafına geçmeye mecbur etmişti.

Bu dönemde Kafkas ötesinde Türkiye'nin mevkii kuvvetlenmiştir. Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesindeki ülkelerin Rusya ve Gürcistan siyasetine karşı meyilleri güçlenmişti. Çünkü onların çıkış yolu ve bağımsızlık mücadelelerinde arkalarına alabilecekleri yegâne güç, Türk devletiydi.

18. asrın birinci yarısında mevkileri Türkiye'nin siyasî planlarıyla uyuşan Şeki ve İlisu sultanlığı Osmanlı devleti ile ittifak ederek, Kafkaslarda Rusya'nın gasbına karşı birlikte savaşmışlardı.

İlisu-Toğla Tala kabristanlığında, kafirlere karşı yapılan savaşta şehit olan İlisu sultanı, İlisu Sultan Paşa, 1711 yılında Osmanlı padişahları tarafından İlisu ve Şeki hâkimi olarak tasdik olunmuş ve "Paşa" unvanına lâyık görülmüştü. O Osmanlı ordusuyla beraber birçok savaşa iştirak etmiş, nihayet H. 1145, M. 1732-1733 yıllarında Sığınak ve Göyce tarafında Rus-Ermeni-Gürcü ordusuna karşı Türk ordusu ile birlikte savaşmış ve şehit olmuştur. Beş yıl sonra onun yerine geçen oğlu Halil Sultan Paşa'nın hakimiyeti de Türkiye sultanı tarafından tasdik edilmiş, fakat, o da, babası gibi, Ruslara karşı yapılan savaşların birinde şehit düşmüştür. Tasavvufî cemiyetlerin hepsi devrin sosyal-siyasî hadiseleri ve cemiyetteki içtimaî gelişmeler neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu devirde Azerbaycan'ın yukarıda adı zikredilen bölgesinde ortaya çıkan Nakşibendiyye cemiyeti tarikattan çok, siyasî bir karakter kazanmıştı.

Merkezi Şirvan mahallinin Kürdemir köyü olan Nakşibendiyye, Kafkaslarda daha sonra Şeyh İsmail Siraceddin vasıtasıyla yayılmış ve esası belirlenmiş olan "Müritler Hareketi"nin temeli olmuştur.

Şeyh İsmail Şirvanî'nin faaliyeti, tasavvufu yayması, mürşitliği hakkında Rusya devlet tarihçiliğinde ilginç bilgiler vardır.

1882 yılında Kadıkumuklu Aslan Han zamanında Kürinaki Hanlığı'nda zengin ve büyük bir âlim olan Yarak köyünden Molla

Muhammed Yaraklı'nın yanında yedi yıl tahsil görmüş olan müridi Buharalı Has Muhammed, bir yıl Kürdemir'de Şeyh İsmail'den tahsil aldıktan sonra üstadının yanına döner ve Şeyh İsmail hakkında ona bilgi verir. Muhammed Yaraklı bütün Dağıstan ve Çeçen mollalarını toplayıp, yanına alarak Kürdemir'e Şeyh İsmail'in yanına gelir.

Bir kaç ay müşavereden sonra, "İslâm dini mensupları dinin kaidelerini yerine getirmekte tereddüt ediyorlar. Kâfirlerin hakimiyeti altındayken tarikatın büyük düşüncelerini ve ilmini benimsemekle yükselme gerçekleşemez" diye bir karar almışlardır. Bundan sonra Şeyh İsmail, Muhammed Yaraklı'ya hayır dua ederek onu Dağıstan'da yeni tarikatın müşidi ilân etmiştir.

Müritler hareketinin talimatında şunlar kaydedilmişti: "Müslümanlar kâfirlerin hakimiyeti altında olmamalıdır. Hiç kimsenin tebaası ve kulu olmamalıdır. Hiç kimseye hattâ Müslümana bile vergi vermemeli, tam bir birlik, beraberlik sağlanmalıdır. Kendisini Müslüman kabul eden herkesin birinci vazifesi cihad olmalı, sonra şeriatla amel etmelidir. Kâfirlerin (Rusların) hakimiyeti altında bulunduğu takdirde oruç, namaz ve hac vazifeleri ortadan kalkar."

Molla Muhammed Yaraklı, Hacı İsmail'den talimat aldıktan sonra Dağıstan'a dönerek bütün mollalarını etrafına toplamıştır. Onun yanına gelenler arasında Kaysibu-Gimri'den Kadı Molla Muhammed (I. İmam), Avarya'dan Şeyh Şaban, Şamhal (Dağıstan)'dan Molla Hacı Yusuf, Kadikumuk'tan Molla Cemalettin gibi isimler vardır. Molla Muhammed onlara Şeyh İsmail'in talimatını vererek şunları söylemiştir: "Ruslar Kurinski Hanlığını tutarak oraya ordu yerleştirmiştir. Aslan Han Ruslardan korkmaktadır. Halk ise silahlanamıyor. Peygamber A.S. adına size emrediyorum. Halkı toplayıp onlara benim nasihatımı okuyun, silahlanarak cihad edin. Rusları kırarak, Müslüman kardeşlerimizi azad edin. Şayet savaşta ölürseniz mükafatınız cennet olacaktır. Kim bir Rus öldürürse o cennetlidir. Eğer savaş meydanından kaçarsanız, paraya satılır ve yalan vaadlere kanarsanız o zaman mescidleriniz kiliseye çevrilecek ve daima lânetlenmiş olacaksınız. Sizin için kurtuluş yoktur. Allah'ın gazabından korkun. Halkınız hürdür. Güçlü ellerin erişemediği yerlerde yaşıyorsunuz. Siz yiğit halsiniz. Ruslara tâbi olmamalısınız. Bir Müslüman on dinsize karşı gitmelidir, korkmamalıdır, sırtını kâfire çevirmemelidir. Yüz yüze dövüşün. Kim böyle hareket ederse yeri cennettir."

Molla Muhammed Yaraklı, Dağıstan'da müritlik hareketinin yayılması için, malını-mülkünü ve gücünü esirgemediği mücadele etmiştir.

1823 yılında General Yermelov (Rus) tarikat hareketinin güçlendiğini görünce Aslan Han'dan Molla Muhammed'i hapsedmesini istedi. Fakat o kaçıp yukarı Tabasaran'da (Dağıstan) gizlendi. 1826 yılında İran-Rusya muharebesinin başlamasıyla Yermelov Dağıstandan ayrılmak zorunda kaldı. Molla Muhammed Dağıstan'a geri dönerek mücadelesine devam etti. O, Kadı Muhammed'i birinci İmam tayin etmişti.

Tarikatın esaslarından bahseden “Âdâbü'l-Merziyye” adlı eserin müellifi Cemaleddin oğlu Abdurrahma'a göre, Cemaleddin, I. İmam Kadı Muhammed'e tarikatın kaidelerinden dışarı çıkmaya ve Ruslara muharebe ilan etmeye icazet vermemiş. Bunun üzerine Kadı Muhammed, Şeyh Muhammed Yaraklı'ya yazarak: “Kur'an'da kâfirlere karşı gazavat talep olunur. Molla Cemaleddin ise buna izin vermemektedir. Kimi dinlemek lâzım? Allah Tealâ'nın Kur'ân-ı Kerim'ini mi, yoksa Molla Cemaleddin'i mi?” demiş o da cevaben: “Size tecavüz edene, size ettiği kadar tecavüz ediniz (Bakara, 194), sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın (Bakara, 190). Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizleri çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın, sizinle savaşarlarsa onları öldürün. Kâfirlerin cezası budur (Bakara, 191)” diyerek bütün beşeriyeti tek bir Allah'a imanda birleşmeye çağırmakta ve müminleri bağımsızlık uğrunda mücadeleye davet etmektedir.

Böyle bir mevkiden çıkan Rusya'nın Azerbaycan'ı istila etmesini ve onun dağlık kısmında yani kuzey-batı bölgesinde gerektiği kadar kuvvetlenmediğini iyi anlayan Şeyh İsmail, Azerbaycan ve Dağıstan halklarını çarizmin müstemlekecilik siyasetine karşı birlikte savaşmaya davet ediyordu.

Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesindeki halklar otuz yıl boyunca Rusya devletinin ağır rejimine karşı mücadele vermiş, buna karşın Nakşibendiyye tarikatı bu bölgede güçlenerek geniş bir alana yayılmıştır.

Çar Rusyası ona tâbi olmayıp devlete vergi vermeyen Car Balaken topluluklarına, İlisu, Zaktala, Şeki üzerine harbî yürüyüşler yaparak, ahaliyi kılıçtan geçirip, dağ eteklerindeki köyleri dağıtıp, bağları, bahçeleri talan ederek halkı çöle doğru sürmüştür.

Çarizmin Kafkasya'yı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyaseti neticesinde zulüm ve istibdat arşa kalkmış idi. Çarizmin bu siyaseti zulüm ve işkencelerden bıkmış geniş halk kitlelerini ona karşı müritlik hareketinin cephesine çekiyordu.

Kafkas hattının sol kanadı olan ordunun komutanı N. İ. Yevdakimov'un Grozni kalesinde, 1859 yılında Kafkas ordularının

başkomutanı A. İ. Baryatinski'ye yazdığı mektuplarda, Çarizmin Kafkaslar da düzgün olmayan usul-i idaresinin değiştirilmesi konusundaki fikirleri çok ilginçtir. Onun yazdıklarının bir kısmı şunlardır: “Otuz yıl Kafkas’ı, Dağıstan’ı rahatsız eden hadiselerin şahidi oldum, müritlik hareketinin böyle çabuk ve geniş ölçüde yayıldığını ve Rusya hakimiyetinin yerli halklar arasında zayıflamasının sebeplerini derinden öğrenmeye çalıştım. Sonuçta şu kanaate vardım: Bizim işlerimizin bu noktaya varmasının esas sebeplerinden birisi, yerlilerin asırlık âdetlere dayanan idare usulünün lağvedilerek, Rus memurlarından ibaret idare usulünün tercih edilmesidir..”

Han, zulmünden dolayı ne kadar halkın nefretini kazansa da, onun halk arasında devamlı taraftarı olacaktır.. Han hakimiyeti, halkın adetlerini, ananesini, haysiyetini, dilini bildiğinden, en nihayet halk ile aynı dinden olduğuna göre ahlakî yönden de dayanağı olacaktır.

Rusya inzibatı idarelerinin bütün serencamları mecliste müzakere olunur, meclisin veya Şeyh Kunta'nın rızasıyla kabul edilirdi. Bu mesele Rus memurlarını çok kötü bir duruma düşürmüştür. Nihayet onlar 1864 yılında meclisin rehberlerini aldatarak hapsettiler, Yekotrinadaska'ya sürdüler. Meclis binasını yaktılar. 1863 yılında Zakatala isyanı başladı. Bu sırada köylülerin durumu çok ağırdı. Çar Rusyası, Za Kafkasya'nın Ruslaştırılmasını hayata geçirirken en iyi toprakları köylülerden alıp, Rus göçmenlere verdi. Kiliseler yapılmak için kentlilerin en iyi toprakları ellerinden alındı. Çar hükümetinin ilân ettiği bir karar ile Hristiyan olanlar bütün vergilerden ve en ağır cinayet cezalarından bile affa uğradı. Zayem, Lala Paşa, Tasmalo, Gah, Alibeyli, Karogan, Kütüklü, Meşebaş, Şotavar, Mirsan Yengiyan köylerine Hristiyanlığı zorla kabul ettirdiler.

Zakatala isyanına Rus ordusunda Ştaps Kaptan olan Hacı Murtaza rehberlik ediyordu. O Balaken'in Noblavani köyündendi. Şeriat kanunlarına göre amel ederdi. Onun pek çok iyi hususiyeti bazı cemaatlerin hürmetini kazanmasına sebep olmuştu. Bunun için Çar memurları, Hacı Murtaza Hristiyanlığı kabul ettiği takdirde onun yardımıyla bütün Balaken halkına Hristiyanlığı kabul ettirebileceklerini düşündüler. Fakat çok büyük bir yanılığa düşmüşlerdi. Ne ricalar ne de korkutmalar hacıyı dininden döndüremedi. Hacı Murtaza, Rus ordusundan istifa edip, isyanı teşkilatlandırmaya başladı. İsyan Zakatala'yı kısa zamanda kapladıysa da amansızca bastırıldı. Ayaklanmaya liderlik edenler en ağır cezalara mahkûm edildiler. Hacı Murtaza mahkemede verdiği ifadede: “1862 yılında General Majör Şalikov iki defa beni çağırıp Hristiyanlığı kabul etmemi telkin etti. Benim Ortodoksluk mezhebini

kabul ederek halk arasındaki nüfuzundan istifade edip, ahaliye de bu dini kabul ettirmem gerektiğini söyledi. Böylelikle yukarıda da kaydolunduğu gibi, Azerbaycan'ın kuzeybatısında ortaya çıkan hareketlerle Müslüman halklar, onların dinine, bütün insanî hukuklarına ve Çar Rusyasının ağır müstemlekecilik siyasetine karşı çıkmıştır. Bu sebeple Azerbaycan'ın adı geçen bölgelerinde güçlü olunmuştur” demişti.

Nakşibendiye merkezlerinden biri Şeki'nin Bakkal ve Başlaysk köylerinde faaliyet göstermiştir. Bakkal köyü kabristanlığında Ahmed Mahmud Efendi'nin ve onun neslinden olan diğer sufî, âlim şeyhlerin mezarları en önemli ziyaretgâhlardan sayılmaktadır. Ahmed Mahmud Efendi'nin mezarının ve üstü açık türbesinin üzerinde yazılı taş olmadığından yaşadığı devri ve vefat tarihini tesbit etmek mümkün değildir.

Ziyaretgâhın hizmetkârı Hidayet Efendi'den alınan bilgiye göre, Ahmed Mahmud Efendi büyük sufî müürşididir. O bundan 400 yıl önce Şeki'ye Türkiye'den gelmiş, yerleşmiş ve faaliyet göstermiştir. Ahmed Mahmud Efendi'nin etrafına defnolunmuş âlimlerin mezar taşlarındaki, hattâ Şeki'nin Başlaysk ve Balaken'in Kateh köyü ziyaretgâhındaki kitabeler bunu tasdik etmektedir. Ahmed Mahmud Efendi'nin etrafına defnolunmuş Hacı Şeyh Mahmud Efendi'nin (vefatı: H. 1267/1850) mezar taşındaki kitabede şunlar yazılıdır: “Bu kabir Mevlana Mahmud el-Ahmedî el-Bedevî el-Hüseynî el-Alevî el-Mustafavî neslinden olan merhum âlim İskender Efendi'nin oğlu fâzıl, kâmil, âlim Şeyh Hacı Mahmud Efendi'nindir.”

Şeki'nin Başlaysk köyündeki Mevlâna Şeyh Nurullah Efendi'nin mezarı da en önemli ziyaretgâhlardan sayılmaktadır. Mevlâna Şeyh Nurullah Efendi'nin mezar taşına Arapça olarak yazılmış kitabeden, onun Nakşibendiye tarikatının müürşidi olduğu anlaşılıyor. Mezar taşında şunlar yazılıdır: “Bu kabir merhum, bağışlanmış, meşhur şeyh, büyük liyakatli, müürşid, hürmedli evliyaların görkemlisi, kutbu, azametli önderlerin, onun dünya ve ahiretteki, su ve karadaki bütün merhametlerini umumileştiren yakınlarının önde gideni, bütün hayatı boyunca gün ışığında kör gibi oldukları hayatta mutlu yaşadıklarını sananları (hayatın noksanlarını görmeyenleri) kendi hikmetiyle faydalandıran şeyh, Mevlana Şeyh Nurullah b. Seyyid Şeyhü'l-İslâm b. Seyyid es-Saadat Mahmud el-Ahmedî el-Bedevî el-Hüseynî el-Alevî el-Mustafevî... Ramazan ayı, 1317/3 1.2.1901”

Şeyhin makberesini ve hüccresini koruyup saklayan, orada yaşayan neslinden işittiğimize göre Şeyh Nurullah, Bakkal köyünde faaliyet göstermiş sufî şeyhlerinin neslindedir.

Bakkal köyünde defnolunmuş el-Mustafavî el-Arabî el-Hüseynî el-Ahmedî el-Bedevî Mevlâna Mahmud Efendi neslinden olan sûfi, âlim Şeyh Hacı Mahmud Efendi b. Âlim Hacı Asker Efendi'nin (vefatı 1850) şeceresi ve Nakşibendiyye tarikatının hangi koluna mensup olduğu, Mevlâna Şeyh Nurullah'ın şeceresi ve tarikat mensubiyetiyle aynıdır.

Şeki ve diğer Azerbaycan Nakşibendiyye şeyhlerinin nisbet verildiği Ahmediyye Bedeviyye cemaatı, meşhur Mısır mukaddesi Ahmed b. Ali Seyyid Bedevî ile alakalıdır. O Mısır'ın Tanta şehrine yerleşip kendi tarikatı sayesinde ilâhî selâhiyet almıştır. El-Bedeviyye kendi silsilesini Ali b. ebî Talib'e bağlar. El-Bedeviyyenin tasavvuf yolunda tarikat usulleri Kadiriyye ve Rufaiyye tarikatlarına yakındır.

Ahmed Bedevî, 12. asırda Portekiz kralı IX. Lıyıdovig'in Mağrib üzerine yaptığı Haçlı Seferleri sırasında İslâm dünyasının birliği uğrunda mücadele etmiş ve güçlü Müslüman vaizi olmuştur. 12. asırda ortaya çıkmış olan Ahmediyye Bedeviyye mübariz bir cemiyet gibi 18. ve 19. asırlarda İslâm dünyasının bazı ülkelerinde, Mısır, Suriye, Lübnan ve Azerbaycan'da siyasî karakter almış ve haricî işgâle karşı faal bir mücadele yapmıştır.

Şeki'de faaliyet gösteren Nakşibendiyye cemiyeti, tarikatın Aleviyye kolu olmuştur. Dünya görüşü bakımından koyu Sünnî olan Nakşibendilik ruhanî silsilesini bir taraftan Hz. Ebu Bekir Sıddık'a, diğer taraftan Hz. Ali b. ebi Talib'e bağlar.

Şeyh Ebû Talib Mekki "Kuvvet el-Kulub" adlı eserinde Ali silsilesini Peygamber A.S.'a iki yol ile bağlar:

1- Batınî ve ruhanî alâka; Ebû Bayezid-i Bestamî'yi İmam Cafer-i Sadık vasıtasıyla Hz. Ali b. ebî Talib'e bağlar.

2- İmam Cafer-i Sadık'tan Kasım b. Muhammed b. ebû Bekir es-Sıddık vasıtasıyla Peygamber'e bağlar.

Nakşibendiliğin tetkikatçılarından Hamit Algar'ın araştırmalarına göre, cemiyetin Aleviyye kolu Bosna'da faaliyet göstermiş ve halen de bu faaliyetine devam etmektedir. Hamit Algar'ın tesbitlerine göre Aleviyye kolunun zikirden önceki türkülerinde devamlı olarak 12 imamın adı zikredilmektedir.

Şeyh Nurullah'ın evlâtları, atalarından şeyhin Şia ve Sünnî mezhepleri arasında fark görmediğini işittiklerini söylerler. Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, söz konusu devirde Rusya devleti Za Kafkasya'da menfur müstemlekecilik siyasetini hayata geçirmek için her türlü tahribata yol açmış, halkları hattâ muhtelif mezheplerden olan aynı halkı birbiri

ile savaştırmaya çalışmıştır. Tasavvuf âlimleri, tarikat şeyhleri bunun tedbirini almak için gayret göstermişlerdir. Böyle siyasî bir dönemde tarikatın, Aleviyye kolunun Şialarını da aynı teşkilâtta birleştirmesi çok mümkündür.

Abdûlbaki Gölpınarlı'ya göre, "Tasavvufta muayyen bir mezhep yoktur... Tarikat ehlinin mezhep ve meşrebinde tarikatın yayıldığı ülkenin de büyük bir tesiri vardır. Abdülkadir Geylani (561/1166) Şia'nın şiddetle aleyhinde olduğu halde Anadolu ve Rumeli'ndeki Kadiriler Şiileşmişlerdir. Bunda Abdülkadir'e sonradan izafe edilen seyyidliğin de büyük bir tesiri olsa gerektir."

Bir şeyhe mürid olan kişi şeyhinin mezhep ve meşrebini benimserdi. Fakat umumî olarak filan tarikat bu mezheptendir diye hüküm vermek mümkün değildir.

Rus kaptanı Purjanovski'nin Karabağ halkının millî sınıfı, dinî farklılığı ve siyasî gruplaşmasına dair kayıtlarında görüldüğü gibi çar memurları Sünnîlerle Şiileri karşı karşıya getirmeye çalışmışlar, parçala-hükmet siyaseti gütmüşlerdir.

Karabağ'da Ermenilerden istifade ettikleri gibi Sünnîlerden de istifade edecekleri hayaline kapılmışlardır. "Sünnîler Şiaların düşmanıdır. Onların düğün, nişan gibi toplantılarına dahi iştirâk etmezler. Onun için devletimiz Karabağ Sünnîlerinin tebaalığına güvenebilir. Karabağ'da isyan başlayacak olsa onlar da tıpkı Ermeniler gibi Rusların tarafını tutacaklardır."

Bunlara ilâveten Purjanovski şunları da yazmıştır: "Şeki Hanı Süleyman Han ve İlisu Sultanı Daniyal Bey, Kafkas ötesinin güney bölgelerinde bize karşı isyan etmek istiyorlar. Aralarında akıllı ve çok ihtiyatlı Şeki kadısı Abdüllatif Efendi de vardır. Lakin o, Ruslara karşı açıkça baş kaldırmıyor. 1843 Mart'ının sonlarında Kudüs'e gitmek için bütün malını, parasını toplamış, adamları ve İlisu sultanının verdiği 10-12 süvarinin refakatiyle Şuşa'ya gitmiş, orada ondört gün kalmıştır. Şuşa'da Kadı Abdül-Kasım'la görüşerek ona Kur'ân'da "Kâfirlere karşı Müslümanlar cihad etmelidir" buyrulduğunu ve Dağıstan, İlisu ve Şeki'de Rus Hristiyanlarına karşı yürütülen mücadeleye Karabağ-Şialarının da yardım etmesi gerektiğini söylemiştir. Bu şekilde Kadı Abdül-Kasım'ı razı etmiştir. Fakat Karabağ'ın hem Müslüman hem de Hristiyan halkı arasında nüfuz sahibi olan Molla Abdül-Halim'i kendi tarafına çekememiştir.

Eğer Daniyal Sultan İlisu'da muvaffakiyet kazansaydı bütün Şeki ve hattâ Şirvan'ın bir kısmı isyan edecekti. Bu iş gerçekleştirilemediğinden Abdüllatif Efendi Nahcivan'a oradan da Tebriz'e gidip elli gün kaldıktan sonra Kars-Erzurum yoluyla İstanbul'a gitmiştir.

Mahmud Efendi'nin evlât ve ahfâdından biri de meşhur sûfî, âlim Nakşibendî şeyhi Mevlâna Hacı Namay Efendi b. Harun el-Mahmudî el-Halidî'dir (vefatı 1923). İlisu'da faaliyet göstermiştir. İlisu'da faaliyet göstermiş olan diğer Nakşibendiyye şeyhi, meşhur sûfî, âlim Resul Efendi b. Molla Mahmud'un (V. 1322/1904) yazılı mezar taşı da İlisu Camii'nin yakınında bulunan cami restore edilirken bulunmuştur.

Nakşibendiyye merkezlerinden biri de Gah şehrinin Malah köyüdür. Buradaki sûfî mürşid Mevlana Şeyh el-Hâc Mustafa Efendi b. İskender el-Malahî'dir. Malah köyünde hücresi, mescidi ve mezarı bulunmaktadır. Mezar taşında şunlar yazılıdır. "Bu, meşhur şeyh, becerikli mürşid, sûfîlerde 3. dereceye varanların kutbu, iki mukaddes şehri ziyaret etmiş şereflilerin ve zevvarların, insanların ve iblislerin önderi el-Hac Mustafa Efendi, el-Ahmedî el-Mahmudî el-Hadra Nakşibendi şeyhi el-Hac Mustafa Efendi b. Hacı İskerder'in kabridir. Cemaziyel Evvel 1337/02.02-04-03 1919"

Hacı Mustafa Efendi'nin tasavvuf âlimlerine mahsus yüksek dereceli lakabı, onun bütün ömrünü Nakşibendiyye nazariyesinin tetkikine, talimine ve tebliğine hasrettiğini gösterir. Aynı zamanda Nakşibendi tarikatında ilmin zirvelerine yükseldiği hakkında malumat veren kitâbeler, âlimin devrinin en görkemli içtimaî ve siyasî emektarlarından olduğunun delilidir. Mustafa Efendi Gah şehrinde, modern eğitimin inkişafında ve birtakım sosyal problemlerin halledilmesinde de mühim işler yapmıştır. Yarım ve harabe halinde olan Malah Camii'nin kitabesinde şunlar yazılıdır: "Bu gün Malah adını taşıyan köyün önceki ismi Ömerabad olup Hacı Mustafa Efendi koymuştur. Cami ise köy cemaatinin yardımlarıyla H. 1323/1905-6 yılında yaptırılmıştır." Rusların Müslümanları takip ederek zulmettikleri 1937'li yıllarda caminin kütüphanesi dağıtılmış, medenî maarif merkezi gibi o da vaktiyle kötü günler geçirmiş, geriye ancak harabesi kalmıştır.

Gah şehrinde Nakşibendiyye şeyhlerinden vatanından sürgün edilenler de olmuştur. Almalı şehrinde yaşamış Mahmud Efendi Baba sürgünden sonra vatanına dönmemiş, Astrahan'da kalmıştır. Astarahan'da camisi ve zaviyesi vardır. Kendisi tasavvuf ve fıkıh ilimlerinden başka kimya ilmine de vakıf idi. Birçok ülkeden Astrahan'a gelip onun yanında tahsil görenler olmuştur. Mahmud Efendi Baba vefat ettiğinde Astrahan yakınındaki Maşhan köyüne defnedilmiştir. Mezarı bugün bile Kafkasya'dan ziyarete gelenler arasında "Mahmud İyşah" adıyla meşhurdur. Kendisinin Gah'daki faaliyeti ve sürgün yılları hakkında elimizde kesin bilgiler mevcut değildir. Söylendiğine göre sürgün yıllarında küçük oğlu Muhammed Arif 13 yaşındaymış ve babası sürgüne gittikten kısa bir süre sonra vefat

etmiş. Muhammed Arif b. Mahmud Efendi Baba Almalı Camisinin yanına defnedilmiştir (vefatı II. 1281/1864-65).

Görüldüğü gibi Mahmud Efendi Baba'nın faaliyeti Kafkas'da müritlik hareketinin ve müstemlekecilığe karşı kuzey-batı bölgesindeki halkların hürriyet mücadelesinin en faal olduğu zamana tesadüf etmektedir.

Nakşibendî merkezlerinden Tala Baba ve Hacı Ramazan gibi pîrlerin adıyla şöhret bulmuş ziyaretgâhlar Tala köyü kabristanlığında bulunmaktadır. Hacı Ramazan Efendi'nin mezar taşındaki kitâbede, "bu makbere Besil neslinden olan Şeyh Zarrukî'nin oğlu Besil Muhammed'in oğlu Halid'in oğlu Hamid'in oğlu Mahmud'un oğlu Besil Muhammed'in oğlu Kara Ahmed'in oğlu Ramazan'ın oğlu Ali'nin oğlu Hacı Ramazan'ındır. Vefatı 1308/1890" yazılıdır. Kitabede Hacı Ramazan'ın âlimliğinden bahsedilmese de onun sekiz nesil öncesinin Zarruki şeyhine bağlanması çok ilginçtir. Zarrukiye tarikatı, Mağrib'de Ahmed Zarruk tarafından kurulmuştur. Ahmed Zarruk evliyaların büyüklerinden biri ve Malikî mezhebindedir. Kendisi fıkıh âlimi olup XV. asrın ikinci yarısında yaşamıştır.

Tala Baba, Tala kabristanlığının asıl giriş kısmındadır. Mezar taşının kitâbesinde şunlar yazılıdır: "... Bu mezar dirlik meramına erişenlerin çırağı, bu toprak halkın güneşi, büyük velinimetlerin ve azametli şahısların kutbu, kudret ve hakimiyet sahibi Allah'a kavuşanların ve ariflerin tacı, asrının vahidi, zamanının yegânesi, Allah'ı idrâk etmiş, Allah resulünün canişini, halkın ve dinin mürşidi, ondört masûmenin dini uğrunda zahmet çeken âlim el-Muhammedî el-Hadrai el-Nakşibendî el-Müceddidî el-Halidî el-Mahmudî Talalı Şeyh Hacı Ahmed Efendi'nindir. 1321 yılında 63 yaşında vefat etmiştir."

Şeyh Ahmed'in sol tarafına ise onun müridi Şekli Dağistanî Hacı Efendi defnolunmuştur (vefatı 1948).

Tala şeyhlerinin lâkablarıyla alâkalı olarak ismi anılan Nakşibendiyye şeyhlerinden biri de meşhur, sûfî, filozof Bahaaddin Buharî'dir. Bazı araştırmacılar onu tarikatın bânisi olarak kabul ederlerse de, Fahreddin Ali b. Hüseyin "Reşhat-i Ayne'l-Hayat" isimli eserinde tarikatı Hemedanlı Ebû Yakup Yusuf ile (vefatı 1140) alâkanlandırır. Onun halifesi Abdulhâlık el-Guncduvanî (vefatı 1220) ise tarikat ilkelerine yeni yedi kaide daha ilâve etmiştir.

Tarihî kaynaklardan öğrenildiğine göre Türkiye'deki batı kolunda meydana gelen parçalanma nedeniyle birçok küçük teşkilat ortaya çıkmıştır. Lâkin 13. asrın evvelinde, Türkiye üzerindeki Avrupa

tehlikesinden önce bunlar bir teşkilatta birleşmişlerdir. Bu, tarikatın genç şeyhi Ziyaaddin Halid'in (vefatı 1242) güçlü tebligatı ve şahsî nüfuzu sayesinde olmuştur. Fakat onun ölümünden sonra parçalanma çok gecikmemiştir. Uzun müddet sonra Halidiyye-Müceddediyye adı altında ortaya çıkan yeni cemiyet İstanbul, Halep ve Dimeşk (Şam) şehirlerinde faaliyet göstermeye başlamıştır.

Daha sonra Şeyh Ahmed Sirhindi'nin (1563-1625) adıyla Hindistan'da ortaya çıkmış olan Müceddediyye kolu yeniden Anadolu'da da görülmüştür. Şeyh Ahmed Sirhindî katı bir Sünnî olarak, şeriatı müdafiyeye mevkiinden hareketle, dinde birbirine zıt olan görüşlerin birleştirilmesi ve Şia ahvâl-i rûhiyesine karşı katı mevki tutarak kardeşliği yaymıştır. Bu büyük din büyüğü Şeyh Ahmed Sirhindi "Sila", "El-Hisanî" lâkablarıyla meşhurdur.

Hint kardeşliğinin ikinci muhacerat dalgası esas itibariyle Hicaz, Mısır, Suriye ve Türkiye'de kardeşliği tebliğ eden Murad b. Ali el-Buharî'nin (vefatı 1720) faaliyeti ile ilgilidir.

19. asrın başlarında Müceddeyiye'nin Irak, Suriye ve Kürtlerin yaşadığı yerlerde çok faal bir şekilde yayılmasındaki en önemli rol Süleymaniye'de yetişmiş Mevlâna Hâlid-i Bağdadî'dir. O Hindistan'a giderek Delhi'de Şeyh Abdullah Dehlevî'nin dergâhına dahil olmuştur. 1811 yılında vatanına dönerek Osmanlı sahasında, Arap ülkelerinde ve Kürtlerin yaşadığı yerlerde Nakşibendiyye'ye bağlı Hâliidiyye kolunu kurmuştur. Bu kol âlimler arasında çok hürmet kazanmış ve onları kendi safına çekmiştir.

19. asırda Hâliidiyye kolu Endonezya, Malezya, Seylan, Kalimantan ve Sul adalarına, Mozambik ülkesine yayılmış, Osmanlı Devleti'nin kuzeyinden Kafkas ötesine geçerek Şeyh İsmail Şirvanî'nin başkanlığında, çarizmin müstemlekecilik siyasetine ve yerli hâkimlerin zulmüne karşı çıkan müridizm hareketinin ideolojik yönünü teşkil etmiştir.

Kitâbelerde Azerbaycan Nakşibendi şeyhlerinin adlarını yanına kaydolan cemiyetlerden biri de Kadiriyye'dir. Bu Hudad el-Hamadanî'nin mürşidlerinden Ebû Abdullah Muhammed'in torunu el-Hadraî ile başlayan sûfî teşkilatıydı. Şialığı da gizli birleştirmişti. Ahmediyye-Muhammediyye (1713) Abdulaziz b. Debbağ ile başlayan Kadiriyye kollarından biriydi. Ahmed b. İdris b. Ali 1760 yılında Fas yakınlarındaki Maysur'da Müslüman bir ailede dünyaya gelmiştir. Onu Kadiriyye cemiyetine Ebû'l-Mevâhib ebû'l-Vahhab et-Tazi celbetmiştir. Ahmed b. İdris ile başlayan hareketin merkezi Mekke idi. Zâhiriliği kabul etmiş Vahhabîlerin aksine Ahmed b. İdris, İslâm'da Bâtinîlik taraftarıydı.

Yeni tarikat sûfilikte mevcut olan Allah'a kavuşmak iddiasının aksine, Muhammed Peygamber'e kavuşmak fikrini ileri sürmüş, bir dizi ıslahatlar ortaya koymuştur. 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı zaptetmesi Avrupa tecavüzünün İslâm dünyasındaki aks-i sedası idi. Ahmed b. İdris bütün İslâm dünyasını birleştirmeye ve Avrupa tecavüzüne karşı mücadeleye çağırıyordu. O, 1799 yılında Mekke'den Kahire'ye göçtü. Pasif zikir ve zâhidlikten ayrılarak silaha sarılmayı ve aktif mücadele yapmayı tebliğ etmeye başladı. Tarikatın bu mübariz hususiyeti Azerbaycan'da tatbik edilmiş ve Ahmediyye-Muhammediyye adı tasavvuf şeyhleri ile canlanmış, yeni tarikatın aktif mücadele şiarı onların gâyesi olmuştur. Bu durum, İslâm dünyasına Kuzey Afrika'dan gelen Avrupa tehlikesine ve Rusya'nın Za Kafkasya'yı istilâsına tesadüf eder.

Zakatala şehrinin Aşağı Car köyünde büyük sûfî, âlim Nakşibendiyye mürşidi Muhammed Efendi'nin ziyaretgâhı vardır. Ziyaretgâh cami yakındadır. Caminin yanında da büyük bir medrese binası vardır. Kitâbelerden de anlaşıldığı gibi Mahummed Efendi, caminin müderrisi olmuş ve medreseyi de o yaptırmıştır. O, Şeki ve Zakatala'da tasavvufun güçlü vaizlerinden biriydi. Carlıların dediklerine göre Muhammed Efendi Şeyh Ahmed Efendi'nin müridi olmuştur. Davut et-Taî (H. 781) mukaddes silsilede Peygamberden sonra dördüncü kişidir.

Şeyh Ahmed'in müridlerinden biri de, Oğuz şehrinin Patar köyüne defnedilmiş olan ve mazarı önemli ziyaretgahlardan sayılan büyük sûfî, âlim el-Hâc Abdüsselam Efendi'dir (vefatı H. 1325/1907-8). Mezar taşının kitâbesinde şunlar yazılıdır: "Ey ziyaret edenler! Bilin ki, burada defnolunmuş şahıs, sağlinda büyük âlim, müderris, tetkikatçı, kâmil bir şeyh idi. Onun mürşidi ve üstadı Tala köyünden Ahmed Efendi'dir."

Kürdemir'in Şahseven köyünde makberesi bulunan Hacı Tahir'in oğlu Mevlâna Hacı Mahmud, Şeyh İsmail Siraceddin'in müridlerindedir (vefatı H. 1281-1864-65). Mezar taşında Nakşibendiyye şeyhi ve Şeyh İsmail'in müridi olduğu yazılıdır. Şeyh İsmail'in diğer bir müridi de Laçın şehrinin Cicimli köyünde doğmuş olan Seyyid Nigârî'dir. O, Türkiye'de faaliyet göstermiş ve Amasya'da defnedilmiştir.

Yavlak şehrinin Arapbasra köyüne defnedilmiş olan ve mezarı en önemli ziyaretgahlardan sayılan diğer bir Nakşibendi mürşidi büyük sûfî, âlim Şeyh Yusuf'tur (vefatı 1906). Doksan yaşındaki oğlu Bahaddin'den işittiğine göre, o da Şeyh İsmail'in mürîdidir.

Çar Rusyasını çok rahatsız eden Dağıstan ve komşu Azerbaycan topraklarında müstemlekecilik siyasetine karşı yürütülen mücadelenin

ahval-i rûhiyesi güçlü olmuştur. Nakşibendiyyenin “Müslüman, hiçbir kâfire, hattâ Müslümana bile kul olmamalıdır. İnsanlar eşit olmalıdır” düşüncesi halk hareketinin maksadına uygun düşmüştür.

Tasavvuf şeyhlerinin mezar taşlarındaki kitâbelerde de görüldüğü gibi, yukarıda adı geçen şehirlerde güçlenen Nakşibendiyye cemiyeti bir süre sonra siyasî karakter şeklini almıştır. Nakşibendiye şeyhlerinin mezarlarının günümüzde de mukaddes birer ziyaretgâh olarak halkın hatırasına nakşedilmesi bunun en iyi delilidir.

Kafkas’da baş reis General Feildi, Mareşal İ.F. Poskiyeviç tarafından Kafkas’ın inzibatî idaresi hakkında hazırlanmış ve Kafkas ötesinde bulunmuş senatörler P.İ. Kutaysov ve Y.M. Meçnikov tarafından beğenilmiş ıslahatın tasarısı, 24 Nisan 1830’da I. Nikolay’a şu şekilde takdim edilmiştir.

“Eğer bir paşa, Rus memuru gibi ona sadık olan birçok kişiye dayanırsa onun bütün hakimiyeti süngü üzerinde kurulmuştur. Hanın ihtiyarı bizim elimizde olmalıdır. Şahsî olarak ilgisini çektiğimiz hanlar, beyler bizim itibarlı kölelerimiz olabilir. Onlar vasıtasıyla halk kitlelerini kolaylıkla itaat ettirebiliriz. Hem de bizim tabî düşmanlarımız olan, diğerlerine göre kuvvetli, muhtelif halkları tek bir halk gibi birleştirmeye kadir manevî nüfuz sahiplerini kendimize tâbi kılabiliriz.”

Bu tasarıda Kafkas ötesinin tamamen Ruslaştırılmasını amaçlamışlar, halkı Provaslav şafağı ile nurlandırmayı ve İslâmizm harabeleri üzerinde hayat verici Haç’ı yüceltmeyi düşünmüşlerdir.

Bu tasarıyı hazırlayanlar da inanmamakla birlikte yine de, Rus devletine hizmet edecek ve mollalardan oluşmuş bir teşkilat kurmayı hayal edebilmişlerdir.

Azerbaycan müritlik hareketinin zahiren iptal edilmesinden sonra da mücadeleler devam etmiştir. 1860 yılında Kuba, Şeki, Şamaki ve Zakatala Sünnîleri arasında hususi Zikriyye tarikatı ortaya çıkmıştır. Hareketin ilk merhalesinde halk, umumiyetle Türkiye’ye göç etmeye çalışmıştır. Zakatala müftüsünün ve diğerlerinin de yardımıyla bu göç dalgası engellenmiştir. Bu tarikat hızla Dağıstan, Kaytak, Tabasaran ve Çeçenistan’da yayıldı. Bu arada Şeyh Kunta da Çeçenistan’ı beş naibliğe bölmüş ve kendi adamlarını tayin etmek suretiyle bir meclis kurmuştu.

